

KORNAI JÁNOS

A Közgazdaságtudományi Intézet 1990 előtti történetéről, 2. előadás

A Közgazdaságtudományi Intézetben 2018. április 12-én

elhangzott előadás szerkesztett változata

A mai előadás a március 22-én elhangzott első előadás folytatása.¹ Anyagát úgy állítottam össze, hogy azok számára is érthető legyen, akik az elsőt nem hallották, tehát nem hivatkozom vissza az előző előadásra. Az előző előadásom alapján véve kronológiai felépítésű volt: az intézet történetének az elejével, 1955-tel kezdődött, és a Kádár-korszak első, különösen represszív periódusának végével, azaz körülbelül 1962–1963-mal végződött. A mai előadás az 1963–1964-gyel kezdődő és a rendszerváltásig tartó periódussal foglalkozik, de nem kronológiai felépítésű. Ahhoz sokkal több idő kellene, hogy kronológiai sorrendben számoljak be azokról az eseményekről, amelyeknek szemtanúja vagy résztvevője voltam. A mai előadás témák szerint tagolódik. Annyiban a modern irodalomhoz és filmekhez hasonló „posztmodern” felépítést választottam, hogy egy-egy témával kapcsolatban ugrálok az időben. Vagyis a témán belül nem időrendi sorrendben haladok, hanem annak megfelelően, ahogy a téma logikai tárgyalása azt megkívánja.

Lesz még egy különbség a múltkori előadáshoz képest. A múltkorival kapcsolatban több visszajelzést kaptam, az egyik az izgalmasságát dicsérte. Nem tudom, hogy így volt-e. Mindenesetre az izgalmassághoz biztosan hozzájárult, hogy börtönről is volt szó, letartóztatásról, kihallgatásról és rendőrségről. Tehát olyan elemek jelentek meg, amelyeket krimikben szoktunk látni. Most azonban ne számítsanak ilyenfajta izgalmas témákra, hanem sokkal szárazabbakra.

Az első előadást abban a tudatban adhattam elő, hogy én vagyok az egyedüli túlélő. Olyan korszakokról beszéltem – az intézet alapítása utáni első évekről –, amelyekről tudomásom szerint ma egyedül én számolhatok be szemtanúként, legalábbis a teremben nem ül más. Dokumentumok készültek, de én vagyok az egyetlen élő tanúja annak az időszaknak. Most viszont olyan eseményekről fogok beszélni, amelyeknek a hallgatóság fele vagy annál nagyobb része élő szemtanúja és résztvevője volt. A saját szemszögemből mondom el, tehát nem valamilyen intézeti konszenzust adok elő. Mindenki maga eldöntheti az ebben az időben már élő és aktív emberek közül, hogy így látta-e, vagy másképpen. Ha az intézet kíváncsi a múltjára, javaslom Simonovits András korábbi előadását az intézet munkájáról. És javaslom, hogy kérjenek fel további legalább öt vagy tíz előadót, akik másképpen látják az intézet múltjának ezt a korszakát.

Az előadásomban nem azért fogok sokat szerepelni, hogy a saját munkásságomat jelentőségét hangsúlyozzam. Ha előadásom felében vagy háromnegyedében megjelenek valamilyen szerepkörben, azt nem azért van, mert szerintem az intézet munkásságának említésre méltó felét vagy háromnegyedét az én tevékenységem jelentette. Azért történik ez

¹ Az MTA KRTK második előadásról készült hangfelvételen alapul. Az átirat nyers szövegét az előadó szerkesztette meg, Reményi Andrea és Patkós Anna közreműködésével. A szöveg több ponton átfedi a szerző önéletrajzában (Kornai, 2005) az intézet 1954–1989 időszakára vonatkozó részeit, de az ott közöltekhez képest sok újat is tartalmaz. A lábjegyzeteket az átirat szerkesztésekor adta hozzá a szerző.

így, mert a saját emlékeimet mondom el a saját látószögemből. És ha majd más tart előadást, akkor ő másképp fogja látni.

1. TÉMA – A KTI-BEN URALKODÓ ELMÉLETEK

Az első téma, amivel foglalkozni kívánok, az alternatív elméletek megjelenése és hatása az intézetben. Tehát ha írónának eszmetörténeti művek, ha lenne vállalkozó arra, hogy megírja a magyar közgazdasági eszmetörténetet, akkor előadásom adalék lehetne egy ilyen eszmetörténeti munkához. Az eszmetörténet maga divatjamúlt foglalatosság, számos egyetemen abbamaradt az oktatása. Nem akarom kifejteni, hogy mit gondolok erről. De tény az, hogy mai előadásom első részében eszmetörténetet adok elő. Akit az eszmetörténet nem érdekel, az sajnos az előadásnak minimum egyharmadában érdektelen dolgokat fog hallani.

Marxisták

Az intézetre erősen ható egyik elmélet a marxizmus volt. A kiindulópont vagy képzeletbeli standard, amihez ezt hozzámérhetjük, a Sztálin halála előtti marxista politikai gazdaságtan akkor kanonizált formája, amelynek záró műve Sztálin – magyarul 1952-ben megjelent – *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* című műve volt (Sztálin, 1952). Ha most ehhez képest ugrunk az időben, és áttérünk a gulyáskommunizmus körülbelül 30 éves korszakának a „hivatalos” marxizmusára, a Kádár-éra „polgazd”-oktatására – az intézetben dolgozó marxisták ettől is lényeges pontokon elrugaszkodtak. Három marxista közgazdászról szeretnék kissé részletesebben beszélni.

Az egyik Bródy András. Tevékenysége egyik kifejezett céljának tekintette, hogy modernizálja, korszerű apparátussal fegyverezze fel a marxizmust. A *tőkében* bemutatott verbális modellt – amelynek imitt-amott egyszerű algebrai leírásai is megjelennek – akarta korszerű matematikai fegyverzettel leírni (Marx, 1867/1993, 1885/1997, 1894/1997). Az erre felhasznált első, de később is újra elővett eszköz Leontief input-output modellje volt. Leontief maga Nobel-díjat kapott (Leontief, 1973) Az a tapasztalatom, hogy a fiatal generáció nagy része – nem csak Magyarországon – Leontief nevét már nem is ismeri, és nem tudja, hogy mi az input-output modell. Ha ebben az intézetben olyan fiatalok vannak, akik ez alól az általános megfigyelés alól kivételt képeznek, akkor örülök neki. Tudom azonban, hogy elég gyakori, hogy nem tudják. Bródy előbb a Leontief-moddellel, később a Neumann-féle növekedési modellel foglalkozott (Bródy, 1989). Munkásságára külföldön is felfigyeltek; Bródy lett a nemzetközi input-output találkozó egyik fő szervezője. Az input-outputosok – úgy mondhatnám – szektát alakítottak, akiknek megvolt a saját konferenciáik, a saját köteteik, a konferenciák vezető tagjai. Bródy középük tartozott. A vasfüggönyön kívül – azért nem használom a Nyugat és Kelet kifejezést, mert részben Japánra is utalok – többen foglalkoztak és foglalkoznak ma is azzal a feladattal, hogy miképpen fogalmazható át a marxizmus matematikai modellé. Ma is léteznek ennek a törekvésnek jelentős képviselői. Elismert, jó egyetemeken tanítanak, publikációik fontos helyeken jelennek meg. Meggyőződésem, hogy ha Bródy munkásságát mai szemmel, tárgyilagos szemmel értékeljük, az jelentős hozzájárulás volt a közgazdasági elmélethez.

A másik személy, akit említeni akarok, Erdős Péter. Akik abban az időben az intézetben dolgoztak – elég sokan a jelenlévők közül –, tudják, hogy ő, talán így mondhatnám, erős karakter volt. Megszólalásai, maga a viselkedése is súlyosan hatottak az Intézetre. Tehát nem egy szürke és jelentéktelen személyt emelek ki, hanem egy éles profilú, erős egyéniséget. Az ő törekvése szintén a marxizmus valamilyen értelmű modernizálása volt, de Bródytól eltérően nem módszertani szempontból. Tehát nem az volt a törekvése, hogy matematikai nyelvre fordítsa le. Ő a makroökonómiát akarta valamilyen értelemben összehozni Keyneszel és a keynesi makroökonómiával. Igen olvasott ember volt, tájékozott volt a Keynest közvetlenül követő makroökonómiával kapcsolatban is. Tehát nem csak egy gyorstalpaló szemináriumról állt a tudása. Az is érdekes a személyével kapcsolatban, hogy volt egy Közgazdaságtudományi Intézetnek nevezett intézmény 1945 után, és annak ő volt az igazgatója 1952-ig. Tehát már ez is egy bizonyos tekintélyt adott neki.

Adalékok a mai tőkés pénz, a konjunktúra-ingadozások és gazdasági válságok elméletéhez című fő műve 1966-ban jelent meg (Erdős, 1966). Ez jelentős intézeti eseménynek minősült. Óriási befektetett munka és olvasás rejlik ebben a könyvben. Most csak egyetlen gondolatot emelnék ki belőle, mégpedig azt, hogy ő haláláig antikapitalista maradt. Tehát Marx nagyon sokirányú gondolatrendszeréből Erdős ahhoz a marxi gondolathoz maradt hű haláláig, hogy a kapitalizmus olyan rendszer, ami rossz, és el kell kerülni. A római történelemből talán emlékeznek Cato szenátorra, aki minden beszédét – témától függetlenül – azzal fejezte be, hogy Karthágót el kell pusztítani. Erdős persze nem hivatkozott Catóra, csak azt mondta, hogy a kapitalizmus *delendam est*. Ezzel a gondolattal fejeződik be a könyve. Tehát a kapitalizmusban rendíthetetlenül hívó Keynest úgy akarta Marxszal egyesíteni, hogy fenntartotta: a kapitalizmus elpusztítandó.

Harmadikként Hoch Róbertől szeretnék beszélni. Ő a marxista politikai gazdaságtant és a modern mikroökonómiát akarta összebékíteni. Ez nem abszurd gondolat. Marx tisztában volt azzal – és legközelebbi barátja, híve, munkatársa, Engels is érzékelte –, hogy az absztrakt értékelmélet és a megfigyelhető piaci mozgások, tehát a kereslet, kínálat és árak összjátéka között ellentmondások vannak, és a keresletet, kínálatot és árakat – itt most Marx kifejezését használom – a konkurencia határozza meg. Ezt egyszerűen piaci mechanizmusnak nevezném. Ez az a rés, amelybe a modern mikroökonómia elhelyezhető. Tehát nem kell feladni számos gondolatot a marxizmusból, és mégis hasznosítani tudja azt, amit a korszerű mikroökonómia a keresletről, kínálatról és árakról mond.

A marxizmus tekintetében ők hárman voltak az intézet hangadói. A három ember három különféle elméleti nézetet vallott, három különféle elméleti törekvés mozgatta őket, és ezért nem helyes egy kalap alá venni őket, és azzal elintézni, hogy ők voltak a marxisták. Mert igenis van jelentősége annak, hogy mi a különbség hármójuk között, nem elég csak a hasonlóságra rámutatni.

De mi a közös hármójukban? Ők kis kiigazításokkal szeretnék elfogadni azt, amit Marx politikai gazdaságtannak nevez, és tulajdonképpen szeretnék elfogadni Marx politikai programját is, hogy a kapitalizmus helyébe egy más társadalmi rendszert kellene állítani. Ez nagyon fontos. Tehát ők a kapitalizmus felszámolásának és egy lényegesen más rendszerrel való felváltásának a hívei voltak. Mármost a probléma az, hogy éppen az sikkad el a három tudós publikált munkásságában, ami az én ízlésem vagy igényeim szerint Marxban a legértékesebb, legérdekesebb, leginkább maradandó: Marx, a szociológus és Marx, a történetfilozófus. A legérdekesebb – persze ez nem azt jelenti, hogy Marx minden szociológiai és történetfilozófiai állításával egyetértenék. Csak azt mondom, hogy ezek rendkívül gondolatébresztők. Szerintem egyetlen komoly kutató, akit olyasféle kérdések érdekelnek, hogy a történelem tulajdonképpen hogyan is mozog, és hogyan működik a

társadalom, nem végezhet eredményes munkát, ha az ezekkel a problémákkal kapcsolatos marxi gondolatokat nem ismeri meg, és nem dolgozza fel magában.

A három közgazdász nagyon különböző egyéniség volt. Erdős Péter vitriolos modorú ember volt: ha éppen valami kihozta a sodrából, az emberek önérzetébe gázolt. Előfordult, hogy egy Erdős-kritika után a megbírált személy egyszerűen összeomlott. Erdősnek ez a vonása szerintem sok kárt okozott. De egyikőjük sem volt intoleráns politikailag.

Itt közben a közönség soraiban Madarász Aladár csóválja a fejét. Majd a végén elmondod, Aladár, hogy te hogyan látod.² Szerintem nem nyírtak ki senkit. Az utolsó két ember (erről a múltkori előadásomban beszéltem), akit kinyírtak az intézetben, az Nagy András és én voltam. De ebben a puhább korszakban nem az volt a jellemző, hogy valaki ellen boszorkányüldözés kezdődjék, és mivel a marxizmus a rendszer hivatalos ideológiája, erre hivatkozva a nem marxistákat vagy antimarxistákat kinyírták volna. Ez ténykérdés. Az igazi komoly cáfolata ennek az lenne, ha valaki megnevezne olyanokat, akiket ebben az időben politikai okok miatt elbocsátottak volna az intézetből. (Erre még vissza akarok térni a harmadik téma kapcsán.)

A neoklasszikus elmélet hívei

Vegyük a második elméletet, a neoklasszikus vagy *mainstream* elméletet! A sztálinizmusból való kiábrándulás engem és Nagy Andrászt a *mainstream* felé fordított. Néha szóba került az elmélet, amikor Andrással találkoztunk, de nem tárgyaltunk erről mélyrehatóan. Én sokat beszélgettem arról, hogy tulajdonképpen hogy viszonyulok a *mainstream*hez, és hogy viszonyulok a marxizmushoz, de nem Andrással, nem valamelyik intézeti kollégával, hanem intézeten kívül. Név szerint Kende Péterrel, akivel már az előző munkahelyemen, a *Szabad Nép* szerkesztőségében, sőt még régebben, már az első elemiben szoros barátságot kötöttünk. Rajta kívül még egy-két beszélgetőpartnerem volt. Életemnek ebben a korszakában – mai szóhasználattal – a neoklasszikus elmélet hívének vallottam magamat, olyan társadalmi környezetben, ahol ez bizonyos értelemben vagy tilos volt, vagy csak olyasféle régi polgári közgazdászoknak volt megengedve, mint Varga István. De ilyen újdonsült árulótól, mint amilyen én voltam, nagyon rossz néven vették.

A marxizmussal való szakítás egyik megnyilvánulási formája az volt, hogy leszoktam a marxista szóhasználatról. Ez ellenőrizhető valamennyi akkor írott művemben. Voltak közgazdászok a Szovjetunióban és Magyarországon is, akik tulajdonképpen eltávolodtak a marxista politikai gazdaságtantól, de ezt a változást megpróbálták elrejteni azzal a „trükkel”, hogy a maguk neoklasszikus mondanivalóját átfordították marxista nyelvre, és úgy hozták nyilvánosságra. Mert a marxizmust nyelvnek is lehet tekinteni, sajátos szótárral. Ennek egy nagyon jellegzetes példája volt Kantorovics szovjet matematikus, aki később Nobel-díjat is kapott. Ő és néhány magyar KTI-s követője írásaikban – ha a szóhasználatukat, a szakmai

² Madarász Aladár az előadás után elmondta: nem ért egyet azzal, hogy Erdős politikailag toleráns lett volna. Ő akadályozta meg 1973-ban, hogy Bence György, Kis János és Márkus György híres és fontos műve, „Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?” című tanulmánya, amelyet bennfentes körökben „Überhaupt” néven emlegettek, és csak kéziratos formában jelent meg 1972-ben, és szamizdatként terjedt, megjelenjék a Közgazdasági Szemlében. Legális kiadására 20 évet kellett várni (*Bence és szerzőtársai*, 1972, 1992). Ehhez utólag is hozzátehetem: Madarász példája csak azt az állítást cáfolja, hogy Erdős politikailag toleráns lett volna. De fenntartom azt az állítást, hogy nem marxista világnézete és elméleti felfogása miatt senkit sem távolítottak el az intézetből a gulyáskommunizmus korszakában.

szótárakat nézzük – azt a benyomást keltik, mint ha marxista módon írnának (Kantorovics, 1939, 1959/1972, Simon–Kondor, 1965). Valójában pedig tulajdonképpen neoklasszikus módon gondolkodtak. Elég fifikás dolog. Ezt a csavaros gondolkodást nemcsak nem szerettem, hanem elzárkóztam tőle.

A marxistának álcázott nyelvhasználatának egyébként egészen groteszk megnyilvánulásai voltak. Hogy ha valaki azt akarta mondani, hogy adjunk nagyobb szerepet a gazdaság működtetésében a piacnak, akkor azt úgy próbálta kifejezni: ”erősebben érvényre kell juttatni az értéktörvényt”. Ez ma nevetségesen hangzik. Komoly felnőtt emberek, magas akadémiai fokozatokkal mégis ezt a nyelvet használták. Azt hozzátenném még az öregek jogán, hogy könnyű annak nevetni, aki sosem kerül abba a dilemmába, hogy az igazi gondolatait valamilyen fedőnyelven fejezze ki. Jöhet olyan idő, amikor kutatók újra beleütköznek ebbe a dilemmába.

Az a tény, hogy ebben az időszakban neoklasszikus nézeteket vallottam, többféleképpen ellenőrizhető. Tehát nem csak az történt, hogy én valamilyen barátomnak a fülébe súgtam a gondolataimat. Ellenőrizhető először is a publikációim nyelvének vizsgálatával. Másrészt ellenőrizhető a Lipták Tamással együtt készített vállalati optimalizálási modellen. Ez volt az első közös kutatásunk. Elég sajátos körülmények között dolgoztunk, mert a munkát együtt kezdtük, de utána őt börtönbe zárták – ha jól emlékszem, 16 hónapra. Lipták a zárkában súlyos lelkiállapotba került. De kijött, valamennyire rendbe jött, és a cikket elküldtük az *Econometricának* (Kornai–Lipták, 1962).

Ha valaki előveszi ezt az *Econometrica*-cikket, az úgy néz ki, mint a többi *Econometrica*-cikk, és nem úgy, mint valamilyen kelet-európai termék. A vállalati nyereségérdekeltség alternatív ösztönzési formuláit vizsgálta, mégpedig sajátos nemlineáris optimalizálási modell felhasználásával.

Az 1960-as évek elején ismerkedtem meg a lineáris programozással. Valóságos bibliám lett egy mű: *Linear Programming and Economic Analysis*, R. Dorfman, P. A. Samuelson és R. M. Solow munkája – e három névből legalább kettőt illik mindenkinek ismerni (Dorfman és szerzőtársai, 1958). Ennek a fontos könyvnek az volt a témája, hogy az input-output modellek és a lineáris programozási modellek hogyan kapcsolódnak a walrasi általános egyensúlyelmélethez. Világosan, tisztán mutatja be egyfelől az input-output-elemzés, a lineáris programozás és a Neumann növekedési modell, másfelől a neoklasszikus elmélet rokonságát.

A lineáris programozás alkalmazását iparági szintű tervezési feladatok megoldására különböző munkacsoportokkal együttműködve végeztem. Amikor Lipták Tamás kiszabadult a börtönből, ő is bekapcsolódott. Közös munkánk csúcspontja a *kétszintű tervezés* modelljének kidolgozása volt. Következő lépésként az aktuális magyar ötéves terv kidolgozása kapcsán megpróbálkoztunk a Kétszintű tervezésben leírt algoritmus numerikus alkalmazásával is

Nincs időm az előadás keretében a modell részletesebb ismertetésére, csupán pár szóval jellemzem. A „kétszintű” jelző arra utal, hogy a tervező munka két szinten folyik: a központban és az annak alárendelt szektorokban. Az információ két irányban áramlik: lefelé a központ utasításai (outputfeladatok és inputkvóták), felfelé pedig a szektorok jelentései az utasítás végrehajtásának hatékonyságáról. Ismételt információcserék nyomán a megoldás konvergál az optimum felé.

A kutatás egyik elágazása az elmélet felé mutat: a központi tervezés tulajdonképpen leírható a walrasi egyensúlyelmélet nyelvén. A tervezés processzusa – a „tökéletes” tervezés idealizált állapotában – felfogható optimalizálási feladatnak: egy adott célfüggvényt

maximalizálunk, korlátozó feltételek mellett. Ezt a gondolatot fejtette a Lipták Tamással együtt írt tanulmány, amely ugyancsak az *Econometric*ban jelent meg, „Two-level planning” címen, 1965-ben (Kornai–Lipták, 1965). Annak idején ez egy – mai nyelven szólva – „menő” cikk volt, nagyon sokan hivatkoztak rá, legalábbis addig, ameddig a lineáris programozás iránt volt érdeklődés, és a tervezés divatos téma volt nemcsak a szocialista, hanem a kapitalista világban is. Mára, úgy látom, szinte teljesen kiment a divatból. Bár ki tudja, talán újraéled majd. A lineáris programozás kutatásának egyik korai eredménye az úgynevezett szállítási probléma (*transport problem*) működőképes algoritmusának kidolgozása volt; ez mintha most is élne a taxivállalatok központi automatikus irányításában.

A kutatás egy másik elágazása a gyakorlati alkalmazás volt. Összesereglett egy nagy csapat közgazdász, matematikus és számítástechnikus, hogy matematikai módszerekkel számítsa ki a következő ötéves tervet. A csapaton belül a „kétszintű tervezés” szellemében alakult ki a munkamegosztás. Voltak, akik a központi számításokat modellezték, és voltak „szektorcsoportok”, amelyek a szektorszintű számítások modelljeit dolgozták ki és futtatták. A kutatást én vezettem, de senki sem nevezett ki kutatásvezetőnek. Az MTA Számítástechnikai Intézetének munkatársaként kezdeményeztem a projektet, utána személyesen kértem fel azokat a kollégákat, akiket alkalmasnak véltem egy-egy szektor modelljének megszerkesztésére. Az ő feladatuk volt a csaját csapatuk megszervezése és a finanszírozás forrásainak előteremtése. Mindenki önként csatlakozott. Valóságos mozgalommá nőtte ki magát a kutatás; a tetőpontján kétszázánál is többen vettek részt benne (Kornai, 1965). Nem csak az volt a cél, hogy megszülessenek a számok. Legalább olyan fontos volt a pedagógiai hatás. Aki a lineáris programozási munkákban részt vett, az megértette a neoklasszikus gondolkodás néhány alapgondolatát. Más szóval, ez egy *learning by doing* mozgalom volt. Itt most egy nehéz ponthoz jutok az előadásom megfogalmazásában, mert szét akarom választani az elméleti szubsztantív tartalmat a módszertantól. Bródy (és sok más marxista, például Augusztinovics Mária) és mondjuk én, aki nem marxista voltam, hanem ekkor, életemnek ebben a szakaszában a neoklasszikus elmélet híve, a módszertan tekintetében szövetségesek voltunk. Mert ők is és a társaik, és én is meg az én társaim is matematikai módszereket akartunk használni, ami egyfajta szövetséget teremtett köztünk. Mondhatni cinkosságot, abban az értelemben, hogy mi értjük egymás nyelvét, mi tudunk ezen a nyelven beszélni. Bezzeg a többiek azt sem tudják, hogy miről van szó, mert csak azt látják, hogy a csoport írásaiban képletek jelennek meg, amelyeket nem tudnak elolvasni.

Közös konferenciáink is voltak, többször is, közös egyesületünk, amelynek résztvevői között voltak egymással egyet nem értő közgazdászok, marxisták és nem marxisták. Szövetségesek voltunk: matematikai módszerek alkalmazásával modernizálni akartuk a gazdasági tanítást és kutatást.

A neoklasszikus tábor a hatvanas évek közepén elhagytam – erre nemsokára rátérek. Ám a neoklasszikus tábor az én eltávozásom után sem szűnt meg. Többféle forrásból beáramlottak olyanok, akik a neoklasszikus elméleti felfogás hívei voltak, miközben hosszú ideig nem tették ki magukra ezt a címkét. Nem volt szokás, hogy valaki elmondja magáról: ő a *mainstream* követője. Ezt inkább félig-meddig takarni kellett. Sokkal később jött a *coming out*, hogy ezt a kifejezést használjam. A rendszerváltás egyik kísérő jelensége volt; egyre inkább a *mainstream* vált az uralkodó irányzattá.

De térjünk vissza a Kádár-korszakra! A szívük szerint a neoklasszikusokhoz csatlakozott a reformerek egy része. Érthető, hogy aki nagyon amellet van, hogy gazdaságban nagyobb teret kell adni a piaci mechanizmusnak, az szellemi rokonságba kerül az elmélettörténetnek azzal a vonulatával, amely figyelmét a piac működésére koncentrálja. Valamelyik akkori politikus használta azt a kifejezést, hogy „elméleti mufti”. A reformerek nem elméleti muftik voltak, hanem a gyakorlat érdekelte őket. Természetesnek vették, hogy a

„kereslet”, „kínálat”, „a piacon kialakuló ár”, „piaci egyensúly” stb. kifejezéseket – ezt a fogalmi apparátust – kell használni. Ennek a nyíltan reformpárti és hallgatólagosan *mainstream* módon gondolkodó közgazdászok reprezentatív képviselőjét Tardos Mártonban látom. A reform kiemelkedő harcosa volt korábbi munkahelyein is, és ezt a tevékenységét folytatta, miután átjött az intézetbe. Amikor a Pénzügykutató magán-részvénytársasággá alakult át, őt hívták meg igazgatónak. Tardosnak már az intézetbe való formális bekerülése előtt is sok intézeti emberrel tartott személyes kapcsolatot, és amikor elment az intézetből, akkor is számos kapcsolata maradt meg. Kétségkívül az intézeti élet egyik meghatározó egyénisége volt.

A neoklasszikus tábor gyarapodásának másik forrása a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem volt. Furán hangzik: a marxista elmélet ellenfelei a Marxról elnevezett egyetem diákjai közül kerültek ki. Igen, azon az egyetemen el lehetett lenni a neoklasszikus tanítást. Ellesni lehetett, mert nem ez, hanem a marxista „polgadz” maradt a hivatalos tananyag. De az egyetem vezetése tolerálta más elméletek oktatását is, különösen a korszak második felében. Meg kell emlékeznünk például Csontos Lászlóról, aki magas színvonalon oktatta a neoklasszikus elméletet. Ebben az időszakban már létezett az úgynevezett terv-mat szak. Ismét elmondható: nem az volt kírva a tanterem ajtajára, hogy mi itt *mainstream* közgazdászokat képezünk, de miközben azt az anyagot tanították, jó adag neoklasszikus elmélet ragadt a hallgatókra. Különösen azokra, akik ezt akarták. A könyvtárak is nyitva voltak, és könyvből is megtanulhatták megint csak azok, akik akarták. Vagyis volt egy további forrás, az önképzés: aki nagyon akart, az megtanulhatott bármit, mert mindenféle könyvhöz hozzá lehetett jutni. Ekkor már sokkal könnyebb volt ez, mint a 1962–1963 előtti – az első előadásomban leírt – korszakban.

Itt leszögezem, hogy a rendszerváltás előtt nem volt senki, aki Nyugaton végzett volna PhD-szinten. A Nyugaton, elsősorban Amerikában, de más nyugati országokban is PhD-t szerzett fiatalok mind a rendszerváltás után kerültek az intézetbe. Lackó Maritól hallottam azt a kifejezést, hogy generációs vákuum van az intézetben. Valószínűleg a születési év szerinti korosztályokba rendezve a munkatársakat, könnyen kiderülne, hogy van ilyen vákuum. Nem folyamatosan, évről évre kerültek be az intézetbe a Nyugaton már képzett neoklasszikus, önmagát neoklasszikusnak vagy *mainstreames*nek tekintő közgazdászok. Egy ideig egyáltalán nem jöttek újak, majd később egyre nagyobb számban jelentek meg. Érdemes lenne ezt a jelenséget tanulmányoznia valakinek, akit érdekel az intézet története. Tehát nem elég egyszerűen csak a honlapon is olvasható lista szerint átnézni, hogy kik a régi és kik az új munkatársak, hanem gondosan elemezni kellene, hogy ki mikor milyen elméleti nézeteket vallott.

Polémia a *mainstream*mel

Létezett az intézetben egy harmadik kategória: azok, akik polemizáltak a marxistákkal és polemizáltak a *mainstream*mel is – hívhatjuk őket heterodoxnak vagy unortodoxnak. Sajnos amióta az unortodox elnevezést Matolcsy György lefoglalta, nem szívesen veszem a számra. Volt idő, amikor azt hittem, hogy nézeteimet helyes így jellemezni, de mostanában tartózkodom ettől.

Saját szellemi változásaimmal kezdem. A marxizmussal való szakítás után néhány évig tartott a *mainstreames* korszakom. Utána, a hatvanas évek közepétől a *mainstream*mel nem fordultam szembe 180 fokos fordulattal. Mindig úgy jellemeztem a saját álláspontomat, hogy fél lábbal benne vagyok, és fél lábbal kiléptem belőle. És az a fél láb, amivel kiléptem, az

nagyon kritikus fél láb volt. Ezt az *Anti-equilibrium* című könyvben írtam le, ami 1970-ben jelent meg.

Eltekintek attól, hogy ismertessem a könyvemet. Gondolkoztam ezen, és arra jutottam, hogy aki netán ismeri a könyvemet – és látok a hallgatóságban olyanokat, akik ismerik –, azok számára teljesen felesleges lenne ismertetnem. Akik pedig nem ismerik, azoknak reménytelen pár mondatban összefoglalnom. Inkább tehát nem mondok róla semmit.

Már maga az elnevezés – *mainstream* – is jelzi, hogy nem egy lezárt és megmerevedett elméleti építményről van szó, hanem egy folyamatról, egy áramlatról. Dinamikus folyamat: nem ugyanaz az 1960-es évek *mainstream*-je, mint a 2017-es. Mindenesetre könyvem az akkori *mainstream* kritikáját tartalmazta, mégpedig éles, erős kritikáját. Az intézeti helyzet leírásához hozzátartozik, hogy az intézetben egyetlen egyszer sem zajlott le olyan nyilvános vita, amelyet én mint szerző folytattam volna erről a műről más áramlatok fő képviselőivel. Beszélgettem imitt-amott a könyv gondolatairól, az MKKE-n többször tartottam szakszemináriumot olyan diákoknak, akikből később az intézet kitűnő munkatársai lettek. De mondjuk olyan nevezetes személlyel, mint Erdős Péter, soha nem beszélünk az *Anti-Equilibriumról* (Kornai, 1971). Hadd tegyek itt egy kis kitérőt! Személyesen jóban voltam Erdős Péterrel. Adott egy dedikált példányt a főművéből, amit most elővettem. (Erdős, 1966). Hosszú dedikációt írt bele, azzal, hogy neki csak egy kérése van: „Ugye, Jancsi, megígéred, hogy nem fogod elolvasni?” Tehát így állt az elméleti vitakészségünk és vitahajlandóságunk. Nem tartottam be a kérését: elolvastam a könyvet, de nem vitattam meg vele.

Az *Anti-equilibrium* bizonyos gondolatai továbbgyűrűztek az intézetben belül. Egyes gondolatai megjelentek kutatásokban és egyes kutatócsoportok munkáiban. Ebből az első az a kutatássorozat, amelynek összefoglaló neve az lehetne: szabályozás árak nélkül (*non-price control*). A kutatás az *Anti-equilibrium*-nak azt a gondolatát dolgozta fel, hogy nemcsak az árak hatnak a piaci folyamatokra, hanem vannak fontos egyéb jelzések is.

Az éles megvilágítás kedvéért érdemes olyan rendszert vizsgálni, amelyben az árak egyáltalán nem hatnak. Tehát úgy tenni, mintha árak nem lennének. Mit tud az ilyen rendszer? Tud-e egyáltalán működni? Ezek a munkák kivétel nélkül matematikai modelleket használtak fel. A kutatás az egyik vezetője Martos Béla volt, akinek nagy érdemei voltak abban, hogy a kezdetben verbálisan kifejezett gondolat matematikai formát kapott. Martos Bélával volt egy közös cikkünk, amit közölt az *Econometrica* (Kornai–Martos, 1973), és a kutatás teljes anyagát a *Szabályozás árjelzések nélkül* című kötetben foglaltuk össze (Kornai–Martos, 1981). A kutatásban az úgynevezett Kornai-csoport tagjai közül kitüntetett szerep jutott Simonovits Andrásnak, aki lényeges új gondolatokkal és matematikai apparátus kidolgozásával járult hozzá a kötethez. Részt vett a munkában a csoport egy másik tagja, Kapitány Zsuzsa. A popkoncertek nyelvén szólva, olyan „sztárvendégeink” is voltak, mint Bródy András és Virág Ildikó, akik egy-egy dolgozatot adtak a kötetbe. Ennyiben az *Anti-equilibrium* hatást gyakorolt a Bródy-csoportra. Akárhogy is próbálom visszaidézni az emlékeimet, az intézet többi részét nem fogta meg, az intézetben belül nem vert széles hullámokat.

Tehát ez volt az egyik elágazás. Az *Anti-equilibrium* egy másik elágazása a hiány gondolatának előtérbe kerülése volt. Az *Anti-equilibrium* egyik fő gondolata, hogy nemcsak walrasi equilibriummal kell foglalkozni, hanem nem walrasi állapotokkal is. Az a kérdés, hogy vannak-e tartós nem walrasi állapotok. Ebben a szellemben jelent meg egy Kapitány Zsuzsa, Kornai János és Szabó Judit által jegyzett cikk az autószelektorról (Kapitány és szerzőtársai, 1982), valamint Farkas Kati tanulmánya a készletekről (Farkas, 1980). A *mainstream*-től való részleges elszakadás jegyében készültek más munkák is az intézetben. Ide sorolnám Gács János és Lackó Mária munkáit (Gács–Lackó, 1974, Lackó, 1982).

Mint már említettem, működött az intézetben egy úgynevezett Kornai-csoport. Megkaptam Fertő Imrétől azt az előzetes kérdést, hogy miképpen képződtek a rendszerváltás előtt az intézeti csoportok vagy osztályok. Az 1956 előtti időszakban az intézet vezetői alakították ki az osztályokat a lefedett témakörök szerinti tagolásban: ipari osztály, mezőgazdasági osztály, nemzetközi osztály, sőt „általános osztály”. Ez vagy az átfogó elméleti kérdések vizsgálatát jelentette, vagy inkább azoknak a munkatársaknak az együttesét, akiket a vezetők nem akartak más osztályba besorolni.

Később, a 60-as évektől kezdve előtérbe került a spontán, vagy azt is mondhatnám, szerves elrendeződés és csoportképződés. A csoportvezető rokonszellemű embereket próbált gyűjteni maga köré, részben saját egyetemi tanítványaiból. Ez vonatkozik Bródyra is, vonatkozik rám, Hochra és másokra is. Tehát a csoportvezető tudományos személyisége volt az egyik csoportképző elem. Ráadásul a csoportok közötti határokat nem kell annyira szigorúan venni. Például Martos Béla mindvégig ragaszkodott hozzá, hogy ő kültagként működik közre a Kornai-csoport tevékenységében. Ami érthető, hiszen ő magas rangú közgazdász-matematikus volt, nem fogadott volna el beosztotti pozíciót egy kutatócsoportban. Viszont szellemiségében hozzánk tartozott. Bauer Tamás sosem volt a csoport tagja, és nagyon sok mindenben külön úton járt, de a ciklusokról szóló könyvére – és talán más műveire is – hatottak a gondolataim. Tehát ezek nem merev csoportok voltak, amelyeket falak választottak volna el egymástól. Annyi azonban bizonyos, hogy mindegyik csoportban volt valami szellemi, lelki rokonság a csoporttagok között.

Az *Anti-equilibrium*ban megfogalmazott gondolatoktól ihletett nem marxista, nem neoklasszikus munkásság sok fintorgást váltott ki az intézetben, sokan húzták az orrukat. A fintorgás a jó kifejezés, tehát nem lenézés, nem ellenségeskedés, semmiképpen sem szimpátia. De békén hagytak. Ezt a megállapítást igen fontosnak tartom. Röviden összefoglalva, a következő történet: megjelent egy új intellektuális áramlat. Ez bizonyos körre hatott, szellemi rokonszenvet keltett. Az új áramlat nem kapcsolódik sem a múlt uralkodó áramlatához, sem a Nyugat uralkodó áramlatához, amely évtizedekkel később Magyarországon is főáramlattá válik. Ennek ellenére az intézetben toleranciával fogadták.

2. TÉMA – A SZOCIALISTA GAZDASÁG REFORMJA ÉS A KTI

Első témaként az elmélettörténet szempontjából tekintetem át az intézetnek a Kádár-korszak első, represszív szakaszának lezárása (körülbelül 1962–1963) és a rendszerváltás (1989–1990) közötti időszakban kifejtett tevékenységét. A második témakörben a politikátörténet és a gazdaságtörténet szemszögéből emlékezem vissza a KTI működésére. Ebben a gulyáskommunizmus-korszakban számos jelentős politikai esemény történt, és politikátörténetileg öt-hat olyan lánc van, amelyre föl lehetne fűzni a történetet. Ebből az a lánc, amelyet egy közgazdasági intézet történetét elemezve leginkább érdemes kiemelni, az úgynevezett reform története. Hangsúlyozom, nem igaz az, hogy minden e körül forgott 30 éven át. Ez csak az egyik eseménysorozat, de a közgazdászok számára különösen fontos.

Miért fontos ez? Sajnos, az intézetnek a generációs vákuumnál fiatalabb tagjait alig ismerem, de e generáció tagjai közül számosat megismertem máshol: a Rajk Kollégiumban, a Harvard Egyetemen, a Collegium Budapestben és a Corvinus Egyetemen. Úgy látom, hogy e nemzedék számottevő részét maga a probléma – az öt körülvevő társadalmi, politikai, gazdasági berendezkedés – nem nagyon érdekli. „Végzem a magam szakmai munkáját. Biztos vagyok abban, hogy a szakmai munkám hasznos. Ezt szeretem és ezt csinálom”. Ha az itt ülő

hallgatók közül van olyan, akinek mentalitását így lehetne jellemezni, akiket ez a része az életnek nem érdekel, azok számára teljesen érdektelen lesz, amit a következő percekben mondani fogok. Sajnálom. Abban majdnem biztos vagyok, hogy azért elég sok mindenkit érdekel a téma.

Több lépésben létrejött egy társadalmi képződmény a Szovjetunióban 1917-ben. Hetvenhárom évvel később, amikor a *Szocialista rendszer* című könyvem (Kornai, 1993) dolgoztam, számba vettem, a kommunista képződmény térhódítását a világon: 26 ország volt ide sorolható. A kommunista rendszerek megjelenése fontos eseménye volt a történelemnek. És voltak olyan emberek, százmilliók, akik szerencsétlenségükre egész életüket vagy legalábbis a felnőtt életüket ebben a rendszerben élték végig.

Ez a képződmény sokat változott. A történészek tudják, hogy minden periodizálásban van bizonyos önkényesség. De azért nem értelmetlen és nem légből kapott Sztálin halálát perióduszáró és új periódust nyitó eseményként értékelni. Addig az ő jelenléte olyan hatalmas hatást gyakorolt, hogy nem joggal egy sztálinista és egy poszt sztálinista periódusról beszélni. Kínáról szólva célszerűbb maoista és posztmaoista periódusról beszélni, de a kelet-európaiak számára a sztálinizmus és a poszt sztálinizmus megkülönböztetésének van megvilágító ereje.

A reform szót sokféleképpen használják. A mostani fejtegetésben és általában a munkáimban minden, Sztálin halála után a kommunista képződményen végbement és a piaci mechanizmus kisebb-nagyobb mértékű térhódításával együtt járó változást reformként értelmezem. Tehát a reform lényege a Sztálin halála után az intézményekben és az uralkodó ideológiában végbement rendszerbeli változás. Ebben az összefüggésben a kommunista rendszer poszt sztálinista átalakulását nevezem reformnak.

Magyarország, annak ellenére, hogy kis ország, a reformfolyamat egyik úttörője volt. Jugoszlávia bizonyos értelemben megelőzte ebben a tekintetben. Az időrendi sorrendet követve, Lengyelország volt a következő. A Szovjetunióban lényegesen később, de ott is megjelentek reformok. És 1990 – a berlini fal leomlása – óta (ami megint egy szimbolikus periódusvég) még mindig létezik kommunista ország: Észak-Korea. Ez az egyetlen ország, amelyet ma még mindig kommunista rendszernek tartok. De ez a kis ország is világpolitikai problémát tud okozni, ahogy egy kis vérrög is halálos veszélyt jelenthet az emberi szervezetben. Észak-Korea annak ellenére világpolitikai tényező, hogy nagyon kicsi.

Talán ennél is fontosabb: a szocializmus gondolata tovább él az értelmiség jelentős és befolyásos köreibben. Befolyáson most elsősorban szellemi hatást értek. Ha olyan emberrel beszélünk, aki ma is még valamiféle szocializmust vagy kommunizmust szeretne létrehozni, rendszerint nehéz vitába keveredünk. Hiába mondjuk: „hát ember, nem látod, hogy ez a rendszer megbukott?”. A válasz az lesz: a bukás ténye nem bizonyíték. Ez nem könnyen cáfolható állítás – szerintük jobban is meg lehetett volna csinálni. Ehhez rendületlenül ragaszkodnak, és ezt kapásból nem lehet vagy legalábbis nagyon nehéz megcáfolni. Semmiképp sem lehet kőkemény bizonyítékkal (*hard evidence*) megcáfolni, mert valaminek a nemlétét nem lehet tapasztalati úton bizonyítani. Általában mindig gond van az *impossibility* bizonyításával. Azt csak bizonyos feltételek, axiómák kimondása mellett lehet bizonyítani. De ha a másik fél nem fogadja el a mi feltevéseinket, akkor nincs miről vitatkozni. Mivel a kapitalizmusnak számos visszássága van, amitől a legtöbb jóérezésű ember viszolyog, ezért újra és újra életre kel a gondolat: vajon nem lehetne-e mégis egy jobb szocializmust létrehozni? Már csak ezért is komolyan kell vennie a szocialista rendszer kritikai vizsgálatát annak, akit a közélet kérdései igazán érdekelnek.

A reformmal kapcsolatos álláspontok típusai

Megpróbálom áttekinteni a reformmal kapcsolatos gondolatokat. A leginkább elterjedt áramlat magva az volt, hogy meg kell tartani a politikai berendezkedést. Tehát maradjon meg az egypártrendszer, nem szabad áttérni a többpártrendszerre. A kommunista párt maradjon a társadalom vezetője. Továbbá fenn kell tartani a köztulajdont, legalábbis zömében: minden domináns termelőeszköz legyen valamilyen értelemben vett köztulajdon. De a társadalmi tevékenységek fő koordinátora a piac legyen, és ne a központi szabályozás. Dióhéjban ez volt a az uralkodó reformáramlat programja.

Ennek számos variációja alakult ki. Ahány reformer vagy reformercsoport, annyi egymástól eltérő koncepció. Csak néhányat említek. Az egyik a politikai félreform, amin azt értették, hogy meg kell engedni frakciók alakítását a kommunista párton belül, és a frakciók versenyezzenek egymással. Ez bevinné a politikai versenyt a politikai szférába, de csak a kommunista párton belül. Tehát előbb legyél kommunista párttag, azzal megkapod a szavazati jogot ahhoz, hogy a kommunista párton belüli versenyben részt vegyél. Ezen a gondolaton sem szabad mosolyogni, mert egyes országok haladnak az egypártrendszer felé, és ezekben napirendre kerül a kérdés, hogy vannak-e a párton belül frakciók. Eltűri-e az uralkodó párt vezetése, hogy a pártján belül szervezkedjenek a kritikusok? Érdekes és aktuális kérdés.

Egy másik variáció szerint legyen köztulajdon, de azért legyen egy kis tere a magántulajdonnak is. Például hét alkalmazottat szabad „kizsákmányolni”, nyolcat már nem szabad. Ez nem kapásból vett számpélda; több éven át ez volt a magyar jogszabály. Egy másik variáció szerint a folyó termelést a piac koordinálja, de amit akkor beruházásnak nevezett a tervgazdaság nyelve (azaz az állótöke-allokációt), azt központilag kell szabályozni.

Sok vita folyt az ütemről. Mindezt gyorsan kell-e megcsinálni: központi parancsra, felülről vezényelt huszárrohammal vezessünk-e be egy nagy reformot, ami után már minőségileg mássá vált a rendszer? 1968-ban jött létre az úgynevezett új gazdasági mechanizmus. Elterjedt a vélemény, hogy 1968 ilyesféle nagy reformrohamnak minősíthető. Vagy pedig lassan, a spontán kezdeményezésekre építve, fokozatosan menjen végbe az átalakítás?

Áttérve a Közgazdaságtudományi Intézet történetére, a 60-as évek közepétől kezdve már semmilyen kockázat nem volt abban, hogy valaki magát reformernek minősítette, és meggyőződését nyíltan vállalta. Csak az nem volt reformer, aki nem akart. Akkor már a reformerség volt a divat. Szinte mindenkit személyenként kellene végigvenni, hogy melyik évben melyik reformváltozatot képviselte. Van, aki többször változtatott. Azokat, akiket jól ismerek, emlékeztetni tudnám, hogy mikor váltott a jugoszláv típusú önkormányzatra épülő piaci szocializmusról az önkormányzat nélkülire, vagy mikor akart holdingot csinálni, és mikor nem. Tehát mindenkinek van egy egyéni kis elmélet- és reformtörténete.

Az intézetről tudni kell, hogy amikor a magyar kommunista párt körülbelül a 60-as évek közepén elhatározta, hogy legyen reform, létrehozott egy reformcsúcsbizottságot, amelynek titkára az intézet egyik legbefolyásosabb embere, Nagy Tamás lett. Ő volt *A tőke* fordítója és a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tulajdonképpeni létrehozója. „Kurátor” volt a hivatalos munkaköre, ám valójában ő szervezte meg az egyetemet. Az akkor legfontosabb tanszéknek, a politikai gazdaságtan tanszéknek is ő volt a vezetője. Az intézet számos munkatársa Nagy Tamás egyetemi tanítványai közül került ki.

Ettől kezdve a Közgazdaságtudományi Intézet volt a reformmozgalom egyik vezető szellemi műhelye. Nem volt monopóliuma ebben, máshol is folyt ilyen munka. Tekintélyes szellemi műhely volt a Pénzügykutató; azon belül a 80-as években Tardos Mártonnak volt

kiemelkedő szerepe. A gondolkodás erjesztésében jelentős hatásuk volt az Országos Tervhivatal hosszú távú tervezési osztálya által létrehozott „hosszú távú bizottságoknak”. Ezekben a bizottságokban igen aktív volt Hoch Róbert, a KTI munkatársa, Ferge Zsuzsa, a Szociológiai Intézet munkatársa és Timár János, az Országos Tervhivatal munkatársa. Ha jól emlékszem, Timár egy ideig az intézetben is dolgozott. A bizottságnak számos albizottsága volt; ezekben is sok intézeti munkatárs vett részt.

Amellett, hogy a reformfolyamat politikai mozgalom volt, egyúttal intellektuális áramlattá is vált. Tehát ez fontos fejezete a magyar eszmetörténetnek. A résztvevőket több motívum ösztönözte a részvételre. Hadd soroljak fel néhány motívumot! Személyenként és – mondhatnám – évenként variálódhat, hogy melyik motívum mikor mennyire volt erős.

Az egyik motívum a ragaszkodás egy nemes eszméhez: jó lenne, ha a szocializmus rendszere hatékonyan megvalósítaná az emberek közötti egyenlőség követelményét. Hiszen éppen ez az az eszme, amelynek reményében sok értelmiségi szállt szembe a kapitalizmussal, és fordult a szocializmus felé.

Az eszmei hajtóerő mellett, másodikként ott volt a szakmai kihívás, a *challenge*: a gyakorlatban megvalósítani azt, amit a nyugati irodalomban és néhány hazai reformer írásaiban a piacról olvastak. Ez átderengett még a marxista polgazdból érkezettek agyán is. Jellemző módon például arról folyt vita, hogyan döntsön a központi reformbizottság a jövő árrendszerről. (Figyelem! Nem a történelmi fejlődés alakítja ki az árrendszert, hanem a párt által kinevezett központi reformbizottság.) Vajon az ár a határkölséghez igazodjék-e, vagy az átlagkölséghez? Erről komoly viták folytak. Tehát nem a piac dönt erről, nem magától fejlődik ki, hogy az ár mihez igazodjék, hanem egy szellemi műhely irodájában határozzák meg. Ez az, amit Hayek konstruktivizmusnak nevez (Hayek, 1978).

Harmadik motívumként a pártfegyelem igazította a párttagokat a reform irányába. Ha a pártvonal az, hogy reformálni kell, akkor követjük a pártvonalat. A pártnak mindig igaza van.

A reformvita politikai harcok közepette ment végbe. Nyers Rezső volt a politikai küzdelem vezéralakja. A nyugati sajtó rendszerint úgy írt Nyers Rezsőről, hogy ő volt *the chief architect*, ő volt a magyar reform főépítész. De mit tesz isten, 1974-ben Nyers Rezsőt, aki addig politikai bizottsági tag volt és a központi bizottság titkára, tehát a vezetés csúcsainak a csúcsán volt, leváltják a titkári funkciójáról, és kinevezik a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatójának. Az első előadásom résztvevőit emlékeztetem, hogy Friss is vezető pártember volt, és leváltották, és mindkettőjük leváltása valahogy a reformmal függött össze. Csakhogy most fordított előjellel: Frisst azzal a váddal váltották le az 50-es években, hogy ellenáll a reformnak, Nyersset meg azzal az indokkal, hogy túlzásba viszi a reformot. Reformálni kell, de csak módjával, és ő túlzásba viszi. Az állásbeli eredmény ugyanaz lett, hogy nagyon magas pártpozícióból az ehhez képest sokkal alacsonyabb funkcióba, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatójának a székébe pottyantották le. Friss ambicionálta a tudományos karriert, már 1954-ben akadémikus lett. Nyers nem akart tudományos fokozatot szerezni, parkoló pályának tekintette a KTI-t. Sokáig parkolt itt, volt bérlete.

Saját viszonyom a reformhoz

Kérdés, hogy az intézet tagjai hogyan viszonyultak ehhez a reformhoz. Ami a saját viszonyomat illeti, az is változott az időben. Az intézetben elsőként, az 1956 előtti munkacsoportban reformjavaslatot dolgoztam ki. Az 1956-os megrendülés után nem tudtam,

de nem is akartam folytatni ezt a vonalat. Elzárkóztam a forradalom leverése után létrehozott Varga-féle reformbizottságtól, mert a kollaboráció visszataszító formájának, átverésnek éreztem.

Nyers Rezső az 1960-as évek közepén, az utcán megszólított: „Rehabilitáltak”, mondta, és hozzátette: „magának volt igaza, hogy piaci reform kell.” De a 60-as évek közepén kezdődő reformfolyamat a személyes életem szempontjából elkésett: gondolataimban már régen túl voltam ezen. Nem a szocializmus reformjában láttam a megoldást, hanem más rendszer bevezetését láttam szükségesnek: a rendszer átalakítási fokában nem reformra, hanem forradalomra van szükség – nem a barikádokon, hanem az eszmék síkján.

Ezt akkor nem írhattam le. Öncenzúrának vettem alá magam. De ott volt a sugalmazás számos munkámban: A hiányban (Kornai, 1980) és „A magyar reformfolyamat: Víziók, remények és a valóság” című tanulmányomban (Kornai, 1987). Bár nem írhattam le szó szerint, a sorok között sokan jól megértették. Nem támadtam a reformot, drukoltam neki – de elhatárolódtam tőle. Azt akartam tudatni: nem a reform a megoldás, hanem a rendszerváltás. Sokan ugyanakkor rossz néven vették ezt az üzenetet.

Mai szemmel nézve, talán túlzottan vagy egyoldalúan negatív volt a reformmal kapcsolatos véleményem. Egyrészt a reformok eredményeként valóban javult az emberek élete. Másrészt lazított a rendszer szigorán. Harmadrészt pedig gondolkodásra serkentett.

ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

Simonovits András, kedves barátom és a jelenlévők közül a legrégebbi munkatársam, írt egy visszaemlékezést *Ötven év a KTI-ben* címmel (Simonovits, 2016). Idézek tőle egy mondatrész: „1966 és 2016 között a KTI egy elszigetelt paradicsom volt”. A múltkori, de még a mostani előadásomban elmondottak alapján is elég világos, hogy ezzel nem értek egyet, ez így nem reális. Igaz ugyan, hogy az ember nyugdíjba vonulása pillanatában csak a szépre emlékezik, de ez a jellemzés túl szép.

Az intézet nem volt elszigetelt paradicsom. Száz szálon függött a körülötte lévő társadalmi környezettől. Száz csatornán át jöttek be a hatások, és a környezet messze volt attól, hogy paradicsom legyen. Persze valószínűleg soha sehol sincs paradicsom. Miért pont akkor és pont itt lett volna? Csak annyit fogadok el, de az nagyon fontos, – és ez pontosabb fogalmazás – hogy lényegesen kedvezőbb légkör volt, mint nagyon sok más szellemi munkával foglalkozó szervezetben, Magyarországon és általában Kelet-Európában. E megállapítás megerősítéséhez egyenként tanulmányozni kellene sok szellemi műhelyt: kiadók szerkesztőinek és lektorainak csapatait, egyetemi tanszékeket és más akadémiai intézeteket. Lehet, hogy volt munkahely, ahol nem voltak rosszabbak a feltételek, sőt talán még jobbak is voltak, mint a KTI-ben. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy itt aránylag kedvezőbb volt a légkör, mint a legtöbb értelmiségi intézménynél.

Szeretnék kiemelni néhány jelenséget, ami elég sok negatív élményem ellenére kedvező emléket hagyott az intézetről. Az elsöre már menet közben egy-két helyen utaltam, de a záró megjegyzéseimben szeretném hangsúlyosan újra megemlíteni. Az ismert német szólás szerint: *Leben und leben lassen*. Élni és élni hagyni. Vagyis tolerancia volt az intézetben, és nem álltak bosszút azok, akik éppen győztek a csatában. Tehát amikor a reform gondolata felülkerekedett, nem álltak bosszút azokon, akik azelőtt nem voltak reformerek, sőt elleneztek a reformot. Amikor néhány évre visszarendeződés ment végbe, a reform ellenzői nem

indítottak bosszúhadjáratot a reformerek ellen. És amikor megint a reform felé fújt a szél, akkor hasonló történt: nem álltak bosszút azokon, akik a visszarendeződés pillanataiban élénkültek fel. Sok ember bosszúálló, sokan fennhangon hirdetik is azt, hogy bosszút fognak állni. De az intézet nem volt a bosszúállás helye.

Úgy látom (lehet, hogy nem éltem eléggé benne minden közegben, de elég sok emberrel volt kapcsolat), hogy a KTI mentes volt a kicsinyes fúrásoktól és intrikáktól. Ez sem magától értetődő. Sok olyan intézmény van, ahol állandóan a fizetési papírokat bújják, hogy megtudják: a másik mennyit kapott. És nem az a fő baj, hogy ő nem kapott eleget. Az a fő baj, hogy a másik többet kapott.

Aki akart dolgozni, az dolgozhatott. Nem állítom azt, hogy mindenki akart dolgozni. „A munkát nem kell túlzásba vinni”, mint viselkedésmód nem volt idegen az intézet jónéhány munkatársától. De aki akart dolgozni, azt nem akadályozta senki. Tehát utólag nem jogos arra hivatkozni, ha valaki visszanéz az akkori publikációs jegyzékére, hogy azért nem tudott többet teljesíteni, mert nem hagyták dolgozni. Ha akart volna, dolgozhatott volna. Ha tanulni akart volna, tanulhatott volna többet. Az nagyon fontos dolog, amit menet közben is kiemelttem, hogy olyan szellemi műhely volt itt, amelynek volt kisugárzása, és ez a kisugárzás segített abban, hogy az előző rendszer – az 1990 előtti rendszer – békésen bomlott le.

A magyarországi rendszerváltás örvendetes vonásának tartom azt, hogy vér nélkül, békésen zajlott le. Nem erőszakos, vérrel áztatott váltás ment végbe. Abban, hogy ez békésen történt, szerepe volt a szellemi hatásoknak, és az intézet kisugárzása is ebbe az irányba hatott. Látszólag apró, de jellemző esetet hozok fel példának. Ellentétben 1958-cal, amikor az intézet vezérkara nem védte meg a megtámadt munkatársakat, később is előfordult, hogy politikai szereplése miatt komoly támadási veszély fenyegette egyik kollegánkat, de az intézet megvédte. Nem távolították el, pedig az elvtársak igényelték volna, hogy elküldjék az intézettől. Hozzá kell tennem, hogy valószínűleg kisebb volt a nyomás az intézet vezetőin, mint 1958-ban. A represszió legsúlyosabb éveiben ez a „rúgjátok ki, és akkor majd minden rendbe jön” óhaj teljesítését sokkal keményebb eszközökkel kényszerítették ki, mint 10 vagy 15 évvel később.³

Még egy mondat, befejezésképpen. Számomra az intézetben töltött évtizedeknek egyik legfontosabb hozadéka: az itt szövődött mély és őszinte, kipróbált barátságok. Ezek a barátságok máig megmaradtak.

HIVATKOZÁSOK

BENCE GYÖRGY–KIS JÁNOS–MÁRKUS GYÖRGY (1972): *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Kézirat, Budapest.

BENCE GYÖRGY–KIS JÁNOS–MÁRKUS GYÖRGY (1992): *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* T-Twins Kiadó–Lukács Archívum, Budapest.

BRÓDY ANDRÁS (1989): Physical (phenonemological) economics? A semi-centennial for J. von Neumann and W. Leontief. *Acta Oeconomica*, Vol. 41. No. 3–4. sz. 257–266. o.

³ Előadásomban nem foglalkozom a rendszerváltással kezdődő új periódussal. Annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy 1989-ban és az utána következő években senkit sem tettek ki az intézetből politikai okok miatt.

- DORFMAN, R.–SAMUELSON, P. A.–SOLOW, R. M. (1958): *Linear Programming and Economic Analysis*. McGraw-Hill, New York.
- ERDŐS PÉTER (1966): *Adalékok a mai tőkés pénz, a konjunktúra-ingadozások és gazdasági válságok elméletéhez*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- FARKAS KATALIN (1980): A vállalati készletek szerepváltozása. Megjelent: Tardos Márton (szerk.): *Vállalati magatartás-vállalati környezet*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 89–123 o.
- GÁCS JÁNOS–LACKÓ MÁRIA (1974): A népgazdasági szintű tervezési magatartás vizsgálata. *Közgazdasági Szemle*, 21. évf. 3. sz. 257–274 o.
- HAYEK, F. A. (1978): *The Errors of Constructivism. New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*. Routledge and Kegan Paul, London, 3–22. o.
- KANTOROVICS, L. V. (1939): *Matematicheskie metodi organizacii i planirovanija proizvodstva*. Leningradskij gazdarsztvennij universitet imenyi Puskina, Leningrád.
- KANTOROVICS, L. V. (1959/1972): *Optyimalnije resenyija v ekonomike*. Nauka, Moszkva..
- KAPITÁNY ZSUZSA–KORNAI JÁNOS–SZABÓ JUDIT (1982): A hiány újratermelése a magyar autópiacon. *Közgazdasági Szemle*, 19. évf. 3. sz. 300–324. o.
- KORNAI JÁNOS (1965): Kísérleti népgazdasági programozás a III. ötéves terv előkészítéséhez. *Közgazdasági Szemle*, 12. évf. 6. sz. 668–679. o.
- KORNAI JÁNOS (1971): *Anti-equilibrium*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS (1980): *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS (1987): A magyar reformfolyamatok: víziók, remények és a valóság, I–II. *Gazdaság*, 21. évf. 2. sz. 5–46. o. és 3. sz. 5–40. o.
- KORNAI JÁNOS (1993): *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. HVG Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS–LIPTÁK TAMÁS (1962): Mathematical Investigation of Some Economic Effects of Profit Sharing in Socialist Firms. *Econometrica*, Vol. 30. No. 1. 140–161. o. Magyar fordítása megjelent: A nyereségérdekeltség egyes gazdasági hatásai a szocialista vállalatokra – matematikai elemzés. *Központosítás és piaci reform*. Kornai János válogatott munkái, III. kötet. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2013, 481–502. o.
- KORNAI JÁNOS–LIPTÁK TAMÁS (1965): Two-Level Planning. *Econometrica*, Vol. 33. No. 1. 141–169. o. Magyar fordítása megjelent: *Központosítás és piaci reform*. Kornai János válogatott munkái, III. kötet. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2013, 503–531. o.
- KORNAI JÁNOS–MARTOS BÉLA (1973): *Autonomous Control of the Economic System*. *Econometrica*, Vol. 41. No. 3. 509–528. o.
- KORNAI JÁNOS–MARTOS BÉLA (szerk.) (1981): *Szabályozás árjelzések nélkül*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LACKÓ MÁRIA (1982): Magatartási szabályok a beruházások ágazatközi elosztásában.. *Közgazdasági Szemle*, 29. évf. 7–8. sz. 848–862. o.
- LEONTIEF, W. (1973): Structure of the World Economy. Outline of a Simple Input-Output Formulation. Nobel Memorial Lecture, december 11. <https://pdfs.semanticscholar.org/22fa/b541e3fec34aa38c09c9eec41a46981e8fb9.pdf>.
- MARX, K. (1867/1993): *A Tőke I*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- MARX, K. (1885/1997): *A Tőke II*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- MARX, K. (1894/1997): *A Tőke III*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- SIMON GYÖRGY–KONDOR GYÖRGY (1965): *Gazdasági hatékonyság, árnyékárak*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- SIMONOVITS ANDRÁS (2016): *Ötven év a KTI-ben*. Előadás a KTI szemináriumán. 2016. szeptember 8. MT–DP – 2017/5. MTA KRTK KTI, Budapest, <http://econ.core.hu/file/download/mtdp/MTDP1705.pdf>.
- SZTÁLIN, J. V. (1952): *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban*. Szikra, Budapest.